

BADIIY MATNDA FONETIK VOSITALARNING QO'LLANILISHI

Isaqov Zokirjon Soliyevich

Qo'qonDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası dotsenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada badiiy matnlarda qo'llanadigan fonetik vositalar va ularning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Alliteratsiya, geminatsiya, fonetik va fonografik stilistika.

Abstract

This article describes the phonetic tools used in artistic texts and their specific features.

Key words: Alliteration, gemination, phonetic and phonographic stylistics

Аннотация:

В данной статье описываются фонетические средства, используемые в художественных текстах, и их особенности.

Ключевые слова: аллитерация, геминация, фонетическая и фонографическая стилистика.

Tilning material tomoni tovushlar bo'lganligi uchun tildagi so'zlar, iboralar, gaplar nutq tovushlari vositasida shakllanadi va yuzaga chiqadi. Nutqdagi fonetik vositalar ham ba'zi o'rinlarda uslub yaratuvchi vositaga aylanishi mumkin. Odatda, badiiy adabiyotda ko'proq lirik asarlarda tovushlar, urg'u va ohang hissiy ta'sirchanlikni oshirishda muhim stilistik vosita bo'ladi. Lekin ba'zan nasriy asarlarda ham fonetik vositalar uslubiy bo'yoqdorlikni yuzaga chiqarishi mumkin. «Nutq tovushlaridagi emotsionallik, ta'sirchanlik, talaffuzdagi jarangdorlik, eshitishdagi yoqimlilik, ularning badiiy qo'llanish qoidalari, estetik roli fonetik stilistikaning o'rganish ob'ektidir».1 Rus tilshunosligida L.V.Shcherba, R.I.Avanesov, M.V.Panov, L.R.Zinder va boshqalarning asarlarida fonostilistikaga oid masalalar atroflicha o'rganilgan. O'zbek tilshunosligida esa bu masala deyarli yoritilmagan. Fonetik uslubiy vositalar og'zaki nutqda to'laroq yuzaga chiqadi, yozma nutqda esa uning ayrim xususiyatlarinigina ifodalash mumkin, xolos

¹ Qilichev E. O'zbek tilining praktik stilistikasi. – T.: O'qituvchi, 1985. – B.88.

O'zbek tilshunosligida badiiy adabiyot tilini o'rganish bilan shug'ullanishning jiddiy tus olganligi til birliklarining badiiy asar tilida namoyon bo'lish shakllarini, ularning badiiy-estetik xususiyatlarini tabora aniqroq tasavvur qilishimizga, shuningdek ularning badiiy adabiyot tilini shakllantirish imkoniyatlari va badiiy estetik ta'sirini kengroq doirada tushunishimizga yordam beradi. Garchi ona tilimizdagi barcha birliklar badiiy adabiyotda tasvir vazifasini bajarsa-da ularning fonografik uslubiy vositalar deb nomlanuvchi katta bir guruhining adabiy asardagi lisoniy va badiiy-estetik vazifasini batafsil tahlil qilish hali ko'plab tadqiqotlarning yaratilishini taqazo qiladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, stilistik belgi-xususiyatlar til birliklarining barchasida ma'lum darajada mavjuddir. Fonetik, morfologik, sintaktik va leksik birliklar stilistikaning ham predmeti hisoblanadi.

Fonetik stilistika esa tovushlarning bir-biriga bog'lanishining ekspressiv-stilistik imkoniyatlarini, xullas, nutq tovushlarining tilning ta'sirchan vositasi bo'lib xizmat qila olish usullari va qonuniyatlarini o'rganadi. Fonetik stilistika nutqning ta'sirchanligini oshirish vositasi sifatida nutq tovushlarining stilistik imkoniyatlaridan foydalanish usullari bilan qiziqadi. Nutqda tovush va ohangdan foydalanish, ta'sirchanlikni kuchaytirish turlari xilma-xildir. Nutqni emotsional va ifodali qilishda alliteratsiya, assonans va tovush takrorlashning rang-barang ko'rinishlari muhim rol o'ynaydi. Narsa va jonivorlarning tovushlariga taqlid qilish hodisasidan ham stilistikada fikrni bo'rttirib ifodalash va unga ekspressiv tus berish uchun keng foydalaniladi.

Nutqni ta'sirchan qilishning bunday usullarini nasriy va she'riy asarlarda, maqol va matallarda, hatto xalq ertaklari va dostonlarining nasriy yo'l bilan yozilgan o'rinlarida ham uchratish mumkin. Unli va undosh tovushlarning fonetik jihatdan uyg'unlashib, takrorlanib kelishi nutqni ohangli va ta'sirli qiladi, til faktini esda saqlab qolishni osonlashtiradi. Nutqni 'ohangdor qilishning xilma-xil shakl va usullari o'z tabiati va mohiyati bilan asosan she'riy nutqda xosdir. Poetik nutq ohang jihatidan ma'lum tartibga solingan, his-tuygu ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutkdir. Poeziyada nutqni ohang jihatidan ma'lum tartibga soluvchi vositalarni (masalan, ritm, qofiya, radif, band-larni) keng qo'llash xarakterlidir. Shuning uchun she'r tuzilishi fonetik stilistikaning maxsus sohasi sifatida alohida ajralib turadi. Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida fonetik birliklarning estetik xususiyatlariga ham alohida e'tiborni qaratish zarur. She'riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. Chunki she'rda o'ziga xos jozibador ohang bo'ladi. Bu ohangdorlikka tovushlarni uslubiy qo'llash natijasida erishiladi. She'riyatda asosan, alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalaniladi. Nasrda unlilarni cho'zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta'minlanadi. Tovushlarni uslubiy qo'llash bilan bog'liq

qonuniyatlarni yozuvda «aynan» ifodalash imkoniyati cheklangan. Biroq, talaffuz va bayon muvofiqligiga fonografik vositalar yordamida erishish mumkin. Badiiy asarlarda ruhiy holatni yozuvda ifodalash o'ziga xos murakkablikni yuzaga chiqaradi. Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo'lish, xafa bo'lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatiq, olqish, so'roq, ta'kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo'llab-quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchilar unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish usuli – fonografik vositalardan foydalanadilar. Fonografik vositalar fonostilistikada o'rganiladi.

Fonostilistika. Uslubshunoslikning nutq tovushlarining tilning ta'sirchan vositasi bo'lib xizmat qila olish usullari va qonuniyatlarini o'rganuvchi bo'limi².

Said Ahmad asarlari tahlili jarayonida ham quyidagi o'rinlarda fonografik vositalardan foydalanganligini uchratish mumkin.

Tovushlarni cho'zib talaffuz qilish orqali ma'no kuchayishi, ta'kid, ajablanish, hayajon, kinoya kabi turli ma'no nozikliklari ifodalanishi mumkin. So'zlovchi tovushlar vositasida muayyan bir ma'no bo'yoqdorligini ifodalamoqchi bo'lsa, tinglovchi ham ma'noni tovushlar vositasida qabul qiladi. Shuning uchun so'z tarkibidagi biror tovushning cho'zilishi, almashtirilishi, tushirib qoldirilishi kabi hodisalar ma'noga ta'sir qilishi mumkin.

1.Unlilarni birdan ortiq yozish. Bunda unlini cho'zib talaffuz qilinganligi tushuniladi. Unlini cho'zib talaffuz qilish orqali qahramonning voqelikka munosabati oydinlashtiriladi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur usul orqali belgining me'yordan kuchsiz yoki ortiq ekanligini ifodalashda foydalanilishi ta'kidlanadi.³ Belgining ortiqqligi: - Da -a, - dedi Mahkamov, - juda shishinib ketibdilar-ku. Burnilarini yerga ishqab qo'yish kerakka o'xshaydi. Mundoq qiling. Kechqurunga byuro chaqiring. Men ham qatnashaman. Juda boshimizga chiqarib yubordik uni. (“Jimjitlik”, 158b)

Belgining kuchsizligi: - Yo'o'o'q, - dedi cho'zib Salima. – Mosh o'lgurdan darak yo'q. (“Jimjitlik”, 166b)

Unlilarni birdan ortiq yozish orqali chaqirish, da'vat etish ma'nosi ham ifodalanishi mumkin. Masalan: - Tog'aaaa! Katta enam chaqiryaptilar. Choyingizni icharmishsiz! (“Jimjitlik”, 53b)

2.Undoshlarni birdan ortiq yozish. Aslida bir undosh talaffuz qilinishi kerak bo'lgan so'zlar muayyan vaziyatlarda ekspressiya va estetik maqsad talabi bilan atayin qavatlab talaffuz qilinadi. Qahramonning ichki ruhiyati va maqsadini o'quvchiga yetkazish uchun yozuvchilar badiiy matnda bu holatni birdan ortiq yozish orqali ifodalashga harakat qiladilar. Masalan: - Yo'g'-e, -dedi qo'rqib ketgan yigit. “Chayka”da kelgan bu odam prokuror emasmikin, ministr emasmikin, degan o'y bir lahza ko'nglidan o'tdi. – Menga tuppa-

² Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. T., 2002. 124-b.

³ Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. T. : “Fan”, 2006, 37b

tuzzuk odam sotgan edi. ("Jimjitlik", 161b) Ushbu misolda yozuvchi "z" fonemasini qavatlantirish orqali qahramonning siqilish, xavotir olish kabi ruhiy holatlarini namoyon etgan.

3. So'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish. Og'zaki nutqda turli sabablarga ko'ra ayrim so'zlar, asosan, o'zlashma so'zlarni buzib talaffuz qilish holati mavjud. Bunday xato so'zlovchining o'zlashgan so'z imlosini to'g'ri tasavvur qilmasligi, boshqa millatga mansubligi, paronimlarni farqlamaslik natijasida yuzaga keladi, deb izohlash mumkin. Badiiy asarda bu usuldan qahramon nutqini individuallashtirish hamda ifodani og'zaki –jonli nutqqa yaqinlashtirish maqsadida foydalaniladi.⁴

Nutqda bir tovushni ikkinchisi bilan almashtirish ham uslubiy vazifa bajaradi. So'zdagi tovushlarni to'g'ri talaffuz qila olmaslik, biri o'rnida ikkinchisini qo'llash, ko'pincha, bolalar nutqiga xos. Yozuvchilar bolalar nutqi uchun xarakterli bu xususiyatni o'z asarlarida berish orqali tasvirning real, jozibali chiqishiga, ular nutqini individuallashtirishga erishadilar. A.Qahhor o'zining «Bemor» hikoyasida onasidan juda yosh yetim qolayotgan bola nutqida r va y tovushlarini almashtirib ishlatadi va nutq ta'sirchanligini oshiradi: Xudoyo, ayamdi daydiga da'vo beygin...⁵

Bolalar nutqiga xos bo'lgan r-y tovush almashishi hodisasidan Tog'ay Murod boshqa bir maqsadda foydalanadi.

M: - Otingiz nimaydi, polvon? – dedi.

- Shukuy!

- Ermat polvon, - dedi, siz manovi Shukuy... e, astag'firullo, Shukur polvon bilan olishasizmi? O'zi yurak uryaptimi? E, bali, gap bunday bo'пти-da! (VI, 2, 13 - bet)

Birinchi holatda, A.Qahhorda bolaning so'zlari ota-bolaning noiloj ahvoliga achinish, chuqur iztirob hissini uyg'otsa, ikkinchi holatda, Said Ahmadda kitobxonda yengil kulgu uyg'otish, qolaversa, hali ravon gapirishni o'rganmagan bolakaylarni kurash tushish uchun davraga chorlab, ularda milliy urf-odatlarimizga mehr-muhabbat uyg'otishdek ajoyib udumga o'quvchi e'tiborini qaratish ko'zda tutilgan. Davraboshi bolalar bilan muloqotga kirishib, beixtiyor bola tilidan Shukur ismini uning o'zi aytganday Shukuy deb talaffuz qiladi, shu tariqa pragmatik funksiya bajaruvchi birlik sifatida erkalash ma'nosi yuzaga bo'rtib chiqadi, so'zning ekspressiv-emotsionalligi yanada ortadi, holatni aniqroq tasavvur qilishga yordam beradi.

4. Alliteratsiya (lot. ad – old, -ga + litera - harf). Misralar, undagi so'zlar boshida bir xil undosh tovushlarning takror qo'llanilishi.⁶ M.Yo'ldoshev alliteratsiya haqidagi mulohazalarini

⁴ M.Yo'ldoshev. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. T. : "Fan", 2006, 37b

⁵ Qilichev E. O'zbek tilining praktik stilistikasi. – T.: O'qituvchi, 1985. – B.91.

⁶ Hojiyev.A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.- T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti , 2002, 12b

bayon qilar ekan: "...badiiy tafakkur ifodasi, bu ifodaning ta'sir quvvatini kuchaytirishda undoshlar asosida yuzaga keladigan alliteratsiyaning favqulodda o'rni juda qadim zamonlardayoq anglab yetilganini ham alohida qayd etish lozim", deydi. A.Haydarov she'riyatda alliteratsiya orqali obrazlilik va ta'sirchanlik bo'rttirilib, uslubiy ravonlik, so'zlarning ohangdorligi vujudga kelishini aytadi va uning gorizontal yoki vertikal yo'nalishda bo'lishini ta'kidlaydi.⁷ Demak, yuqoridagi fikrlarga tayanadigan bo'lsak, bu san'atdan asosan she'riy nutqda foydalaniladi. Lekin biz Said Ahmad asarlari tahlili jarayonida nasrda ham qo'llanilgan alliteratsiyalarni uchratdik: Kampir endi uning muzdek, sovib qolgan peshonasiga lab tegizdi. Payvasta qoshlarini siladi. Keyin qaltirab: - Kapalak kiygan keladi, kafan kiygan ketadi, - deb pichirladi. ("Jimjitlik", 143b)

5.Geminatsiya. Badiiy nutqda keng qo'llaniladigan fonetik usullardan biri bo'lib, mazkur hodisa "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati" da "qo'sh undoshlik" sifatida izohlanadi.⁸ Qo'sh undoshlik ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishidir.⁹ Ushbu hodisa manbalarda "qo'sh undoshlik",¹⁰ "qo'shoqlanish" yoki "ikkilangan undosh"¹¹, "geminatsiya"¹², "undoshlarni qavatlash"¹³ kabi turli nomlar bilan yuritilgan. So'zlashuv nutqimizdagi so'zlarda undosh tovushni ikkilantirish – geminatsiya hodisasi ham badiiy tasviriy vosita hisoblanib, badiiy asarda maqsadli qo'llanadi. Undosh tovushning bunday qavatlantirilishi so'z ma'nosini kuchaytirishga, nutqning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.A.Shofqorov fikricha, har qanday ikki unli o'rtasidagi qo'sh undosh geminatsiyani vujudga keltirmaydi. Chunki tilimizdagi ba'zi so'zlarda undoshlarning qo'shaloq qo'llanishi me'yoriy holat bo'lib, biror qo'shimcha ma'no ottenkasiga ega bo'lmaydi.¹⁴ M.Yo'ldoshev undoshlarning qavatlanishi haqida fikr bildirib, shunday yozadi: "Undoshlarning qavatlanishi alohida uslubiy vositadir. Duch kelgan tovushni qavatlab qo'llab bo'lmaganidek, so'zda turli sabablar bilan yonma-yon kelgan barcha undoshlar ham lingvopoetik jihatdan ahamiyatga ega bo'lavermaydi"¹⁵A.Abdullayev fikriga ko'ra, undoshlarni qavatlab qo'llash orqali badiiy asarda qahramon ruhiyatidagi xursandlik va xafalik holatlari tugal tasvirlashga erishiladi. Masalan: G'upromiddin boshini silkitib –silkitib kuladi. – E, enasi tushmagur-a, bizzi xotin

⁷ Shofqorov A. Mirtimir she'riyatida takrorning ma'noviy-uslubiy xususiyatlari: Filol.fanlari nomzodi...diss.avtoref. – T., 2012, 9b

⁸ Hojiyev.A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.- T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti , 2002, 30b

⁹ Hojiyev.A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.- T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti , 2002, 143b

¹⁰ Hojiyev.A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.- T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti , 2002, 143b

¹¹ Ne'matov X. O'zbek tilining tarixiy fonetikasi. – T.: O'qituvchi, 1992, 86b

¹² M.Yo'ldoshev. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. T. : "Fan", 2007, 47b

¹³ Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. – T.: Fan, 1983, 88b

¹⁴ Shofqorov A. Mirtimir she'riyatida takrorning ma'noviy-uslubiy xususiyatlari: Filol.fanlari nomzodi...diss.avtoref. – T., 2012, 11b

¹⁵ Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. T. : "Fan", 2007, 48b

yoshligida bir gapga o'nni qo'ndirsa, qariganda o'ttizni qo'ndiradi. Unga bitta gap ayta orqangga qaramay qoch! – Bay-bay –bay,- deydi kampir,- haliyam qolmapti-da, shu odati o'lmagur. Hay mayli, umridan Baraka topsin. Ishqilib, xudo senga to'zim bersin. Chidaysan-da, chidamay qayoqqa ham boarding. Shuncha nevara – chevara, evara... (“Jimjitlik”, 147b) Fonetik vositalardan qahramonlarning ruhiy holatlari, ichki kechinmalarini tasvirlashda foydalaniladi, bu esa nutqiy ta'sirchanlikni oshirib, kitobxon oldida asarning jozibasini yanada oshiradi. Asarning nutqiy ta'sirchanligini shakllantirish, kitobxon oldidagi jozibasini yanada oshirish uchun adibdan yuksak mahorat talab etiladi. tobxon oldidagi mahoratini ochib berishga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganimizda ,fonetik vositalar adabiy asarni shakllantiruvchi til birliklari va ularni qo'llashning uzviy qismi sifatida badiiy uslubning boshqa funksional uslublar orasida o'ziga xos o'rni borligini aniq ko'rsatib tura oladigan lingvoestetik omillardan sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov I. A. Adolat, Vatan va xalq manfaati har narsadan ulug'. –Toshkent: O'zbekiston, 1998.
2. Abdurahmonov G'., Mamajonov S. O'zbek tili va adabiyoti. –T.: O'zbekiston, 2003. – 351b.
3. Abdurahmonov G'., Shukurov Sh. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. –T.: O'qituvchi, 1973. – 320 b.
4. Aliyev A.Yu. O'zbek adabiy tili tarixidan materiallar. –T.: O'zbekiston, 1996. – 118 b.
5. Berdiyev H., Rasulov R. O'zbek tilining paremiologik lug'ati. –T.: O'qituvchi, 1984. – 158 b.
6. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. –T.: O'zbekiston, 2002. – 558 b.
7. Fitrat A. Adabiyot qoidalari –T.: O'qituvchi, 1995. – 109 b.
8. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. –T.: O'qituvchi, 1985. – 144 b.
9. Hojiyev A. Fe'l. –T.: Fan, 1973. – 191 b.
10. Umarova, N. R., & Isog, S. Y. ali qizi.(2021) CONCEPT AS A BASIC OF COGNITIVE LINGUISTICS. THEORETICAL &APPLIED SCIENCE. Учредители Теоретическая и прикладная наука (9), 701-704.
11. Oripova, K. (2021). Til va madaniyatning uzviy aloqadorligi.
12. Otabek, B., Shaxnoza, N., Umida, M., Dilsuz, H., & Hilola, M. (2022). Formation Of Religious Style In Linguistics. Journal of Positive School Psychology, 118-124.
13. EditorJournals and Conferences. (2021, June 7). COMPARATIVE ANALYSIS OF ALLUSIONS IN TWO LANGUAGES (UZBEK AND ENGLISH). <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/HEAYD>

14. Dilso, X. (2021). COMPARATIVE ANALYSIS OF ALLUSIONS IN TWO LANGUAGES (UZBEK AND ENGLISH). *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(6), 1-5.
15. Dilsoz, X. (2021). UPGRADING ACTIVITIES AND GAMES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES. *Интернаука*, 10(186 часть 2), 85.